

Історіографія

Леонід Соневицький

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ І УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В ГАЛИЧИНІ*

Близько сотні років минає з того часу, як Володимир Антонович нав'язав зв'язки з Галичиною. Вперше друкувався він по той бік Збруча наприкінці 1863 року. Тоді в літературно-політичному віснику «Мета» появилася під прибраним іменем В. Маринчука вірш «З колишнього», перший твір Антоновича писаний українською мовою. В ньому автор, згадавши про козаків, «що здобули і волю безмежну, і славу безкраю», а потім «марне пустили кровавий добуток, не хтіли ділитись з братами», протиставляє їм гайдамаків, яких називає «останніми та найвірнішими синами України».

Трохи згодом В. Антонович увійшов у контакт з галичанами вже як учений-дослідник, 1870 року він, спільно з Драгомановим, повів широку акцію, збираючи матеріял до видання українських історичних пісень, і до тієї справи приєднано теж галичан. І так, 3 вересня 1871 р., Мелітон Бучинський переслав Антоновичеві 170 пісень та 22 казки, зібрані на галицькому Підкарпатті, а впродовж дальших п'яти місяців відправив ще дві посилки. Антонович і Драгоманів використали ці матеріяли у відомім виданні «Историческіе пѣсни малорусскаго народа», що появилася в 1873—74 роках.

Першими інтерпретаторами і популяризаторами історичних праць та поглядів Антоновича в Галичині були Іван Нечуй-Левицький і Олександр Барвінський. Щоб познайомити ширші кола громадськості з досягненнями Антоновича та Костомарова на полі історичної науки, Іван Нечуй-Левицький видав у Києві в рр. 1875 і далі три книжечки: «Унія і Петро Могила», «Перші Київські Князі», «Татари і Литва на Україні».

В короткому часі оповідання Нечуя-Левицького про київських князів появилися теж як частини I і II «Історії Русі» у виданні «Просвіти», товариства, заснованого у грудні 1868 року, установи, що відіграла таку світлу роль в розвитку культурно-освітнього життя нашого народу. Три дальші частини згаданой «Історії Русі» вийшли друком в рр. 1880—84. Були вони написані Олександром Барвінським, що спираючися головним чином на дослідях Антоновича, довів події до Люблинської Унії

* З ненадрукованої спадщини д-ра Леоніда Соневицького. Доповідь виголошена на пленарній конференції УВАН у США присвячена пам'яті Володимира Антоновича.

1569 р. Ці книжечки знайшли прихильну оцінку Антоновича на сторінках журналу «Кіевская Старина».

Особисто Антонович познайомився з Галичиною вперше весною 1880 року. Виїжджаючи з науковими порученнями Київського Університету в цілорічну подорож закордон, він зупинився на два з половиною місяці у Львові. З часу тієї подорожі збереглися короткі, але незвичайно інтересні записки Антоновича, опубліковані в першому томі його творів Всеукраїнської Академії Наук в Києві 1932 р. З них дізнаємося, що, за час свого перебування у Львові, Антонович мав десять зустрічей з відомим галицьким істориком, професором Львівського Університету, Ісидором Шараневичем, з яким він оглядав, між іншим, історичні пам'ятки стародавнього Львова. Антонович мав теж довші розмови з Омеляном і Олександром Огоновським, Антоном Петрушевичем, Олександром Барвінським, крім того відбув низку зустрічей з багатьма видатними галицькими громадськими діячами старшого і молодшого покоління. Зупинився Антонович на короткий час у Львові, повертаючись назад із археологічного конгресу в Лісбоні, де він репрезентував Київський Університет, та з своєї поїздки по різних країнах Західньої Європи, під час якої він відвідав Драгоманова в Женеві.

Незвичайно важливим роком в історії взаємин Антоновича з Галичиною був рік 1885. У травневому випуску «Кіевской Старини» того року появилася його критика на «Ogniem i Mieczem» Генрика Сенкевіча, який з ненавистю і погордою поставився до українського козацтва і визвольного руху Хмельниччини. У своїй критиці Антонович рішуче, але в спокійному тоні, науково і речево засудив історичну концепцію Сенкевіча.

Влітку того року, Антонович, їдучи з уваги на поганий стан здоров'я до Італії, зупинився на кілька днів у Львові, звідки вибрався в товаристві Шараневича на археологічну екскурсію до Звенигорода й Галича. Того ж таки року, після повернення Антоновича в Київ, звернувся до нього видатний галицький науковий і громадський діяч Олександр Барвінський у справі видавництва «Руської Історичної Вібліотеки».

Олександр Барвінський був одним з тих галицьких діячів, що з молодих літ утримував тісний зв'язок з наддніпрянськими діячами. Ще 18-річним юнаком він познайомився в 1865 р. з Олександром Кониським, який їдучи з заслання у Вологді на лікування очей до Дрездену, зупинився на кілька місяців у Львові. Два роки пізніше Барвінський познайомився з Миколою Лисенком, що переїздив через Львів на музичні студії у Ляйпцігу. Коли ж у 1869 р. Барвінський взявся за укладання шкільних підручників історії української літератури, Лисенко порадив йому нав'язати контакт з Кулішем, що перебував тоді в Празі. З того часу почалося понад 20-літнє листування Барвінського з Кулішем. Двічі, 1869 і 1880 р. Куліш, у переїзді через Галичину, гостював у Барвінського. Врешті 1885 р. Барвінський вибрався вперше до Києва і познайомився там з Володимиром Антоновичем. Ось як розказує Барвінський у своїх спогадах про ту свою першу зустріч з Київським істориком:

«Побит в Києві вихіснував я головно в тій цілі, щоби навязати сталі взаємини з українськими письменниками і ученими та з їх підмогою розпочати в Тернополі видавництво «Рускої Історичної Бібліотеки»... В цій справі з поради Кониського звернувся я до проф. Володимира Антоновича. Знав я его доси тільки з его історичних писань і з фотографії, котру я дістав у спадщині по моім братові Володимирі. Антонович жив у своїм власнім принаднім домі в Жилянській улиці. Зараз в першій стрічі зробив на мене цей провідник України незвичайне вражінє. Тоді він був ще в силі віку, хоч на нім відбивалися вже сліди довголітної наукової і професорської праці і громадянської діяльності. Вельми привітливий, але в розмові здержаний, не розводив ся він широко і не сказав нічого зайвого, подібно, як у своїх писанях держав ся строго свого предмету. Але що Кониський вже звістив его про сій приїзд і мої наміри, отже Антонович розмовляв зі мною зовсім щиро, не накладаючи собі дипломатичної обережності, з якою приймав у себе всяких нових людей... Антонович радив отже на початок дати передовсім короткий загальний огляд нашої минувшини, а відтак подавати історичні монографії, почавши від княжої доби аж до найновіших часів». (Олександр Барвінський, *Спомини з мого життя*, друга часть, стор. 317—318, Львів, 1913 року).

Антонович намітив теж план цього 15-ти томового видання, програму якого Барвінський почав переводити в життя зараз таки наступного року, коли то вийшло друком перших п'ять томів бібліотеки. В 1893 р. намічена вісім літ раніше програма була здійснена за винятком томів VII і VIII. Одначе праці на тому не припинено. Олександр Барвінський видав ще томи 16, 17 і 18, а дальшу роботу перебрало в 1897 р. Наукове Товариство ім. Шевченка, що випустило ще 8 томів цього видання.

Не зважаючи на деякі недоліки, про які згадує Дмитро Дорошенко у своєму «Огляді української Історіографії», Руська Історична Бібліотека мала для української історіографії в Галичині неабияке значення, і в цьому без сумніву, у великій мірі заслуга Володимира Антоновича, що не тільки допомагав Барвінському своїми порадами й підбором відповідного матеріялу, але й дбав про матеріяльне забезпечення видання.

До часу появи «Руської Історичної Бібліотеки» галицька історіографія займалася, головним чином, середньовічним, особливо ж галицько-волинським періодом нашої історії, трактуючи її при тому звичайно як частину нашої історії триєдиної Русі. Коли 1855 р. Денис Зубрицький видавав третю частину своєї «Історії древнього галицько-руського княжества», він заохочував у ній молодих дослідників писати історію Галицької Русі польського періоду, тому що до того часу ніхто ще, за його словами, не торкнувся того предмета так що «пашня совсім не-воздблганнєа ожидаєть трудолюбивого дѣлателя» (262). Того завдання піднявся Антін Петрушевич, пишучи свою «Сводну галицько-руську літопис 1500—1772», видану в 70-их рр. минулого століття, але була то праця компілятивного характеру, безсистемна збірка виписок з різ-

них джерел. Доба литовсько-руська залишилася майже зовсім поза увагою галицьких істориків, а про козаччину, на яку звернули увагу щойно молоді дослідники-народовці в середині 1860-их рр., появилось всього кілька фрагментарних студій: розвідка Олександра Барвінського про Гуню й Острияницю у «Правді» 1867 р., статті Петрушевича про Пилипа Орлика та страту Івана Підкови у 70-их рр. в «Слові», студії Корнила Заклинського про зносини цесаря Рудольфа II з козаками у «Зорі» 1880 р., про зносини козаків з шведами і князем Юрієм Ракочі, що появилася 1883 р. тощо. З придніпрянських авторів друкував у галицьких виданнях 60-их рр. свої наукові розвідки про Руїну і перший період козацтва Куліш, з популярних видань слід відмітити видані у Львові 1878 і 79 рр. книжечки Івана Нечуя-Левицького про гетьмана Богдана Хмельницького та про гетьмана Івана Виговського і Юрія Хмельницького. Оце і всі замітні праці про козаччину, що були друковані в Галичині до половини 80-их рр. минулого століття. Не появилася було ще до того часу в Галичині видання, що охоплювало б всю історію України і подавало б суцільну картину минулого нашого народу. І якраз таким виданням стала Руська Історична Бібліотека. За порадою Володимира Антоновича в перший том видання увійшла «Коротка Історія Русі», загальний історичний огляд Стефана Качали, а на дальші теми склалася ціла низка систематично уложених історичних монографій, що становила, по суті, перший виданий в Галичині курс історії України, в якому литовсько-руська доба була репрезентована шостим томом, а добі козаччини і козацько-гетьманської держави призначено дев'ять із п'ятнадцяти томів видання.

Дуже важливу функцію виконала «Руська Історична Бібліотека» познайомлюючи галицьких дослідників з поглядами та видатнішими історичними працями найвизначніших представників надніпрянської історіографії.

До того часу, через різного роду труднощі і перешкоди, праці надніпрянських істориків, розсіпані по різних журналах і виданнях, потрапляли в Галичину тільки випадково. До 1867 р. в Австрії панував абсолютизм, всі закордонні видання переходили гостру цензуру, а будь-які зв'язки з закордоном вважалися підозрілими. Особливо не радо спроваджували галицькі книгарні книжки з-за Збруча. «Чи не знаєш способу — писав Іван Борецький до Якова Головацького 12 серпня 1848 р. — якби українських книжок тутки спровадити? Дуже тепер суть потрібні. Я думав до Максимовича о тее писати, бо через книгарні ся не дочекаеш». Але навряд чи Головацький міг щонебудь порадити. Йому самому трапилася кілька років пізніше, коли він був професором літератури в Львівському університеті, пригода, що дуже добре ілюструє обставини тих часів: з великим трудом вдалося Головацькому переконати львівського книгаря Міліковського, щоб той замовив у Києві «Історію» Бантиш-Каменського та «Енеїду» Котляревського. Книжки надійшли, але щойно після десяти місяців і зразу попали в цензуру. І треба було півторарічних безупинних заходів та просьб професора львівського університету, щоб книжки дістали з цензури. Не

зникли труднощі і після заведення австрійської конституції. Так, наприклад, 1875 року трапилася Драгоманові на австрійській митниці в Бродах пригода, про яку він розказує у своїх «Австро-Руських споминах». При контролі на митниці знайшли в нього повну скриню книг. Почалися допити, куди він їде, та чи не можна б вислати книги в якесь інше місце, а не у Львів. Врешті урядовець заявив, що книжок пропустити не може, бо в них може критися щось небезпечне. Не помагали посилення на австрійську конституцію. Тоді урядовець пішов до начальника митниці, щоб той вирішив справу. Але тим часом один з службовців, галицький українець, не питаючись багато, завантажив книги на поїзд і поки урядовець вернувся від начальства, поїзд рушив... і — справа була полагоджена. Але такі хитрощі, очевидно, не завжди допомагали. Внаслідок різного роду труднощів і перешкод історична література, видавана в межах російської імперії, потрапляла в Галичину тільки випадково.

Правда, від початку 1860-их рр. почали появлятися деякі історичні статті і розвідки наддніпрянських авторів у галицьких виданнях (наприклад, у 70-их рр. у львівській «Правді» Олександр Барвінський містив «життеписи» видатніших історичних діячів Костомарова), але таких появ було небагато. Тому «Руська Історична Бібліотека» мала в цьому відношенні велике значення. В рамках цього курсу української історії, що появилася у формі монографій, перевидано передусім цілу низку творів самого Костомарова, що заповнили 11 із усіх 24-ох томів видання. Були це праці Костомарова про дві руські народності, про федеративні основи, риси історії, монографія про Богдана Хмельницького, розвідки про гетьманування Виговського і Юрія Хмельницького, монографії про Руїну та Мазепу й мазепинців. З творів Антоновича перевидано «Історію великого князівства Литовського», монографію про останні часи козаччини на правому березі Дніпра, розвідки про Гонту й гайдамаччину, про селянство та міста і міщанство на Україні.

На цьому місці треба згадати, що крім наукових праць Антоновича, виданих в «Руській Історичній Бібліотеці», — широко відомі були в Галичині його виклади про історію козаччини, видані вперше в Чернівцях на Буковині 1897 р. під заголовком «Бесіди про козацькі часи на Україні». Тому що через недугу автор перебував у тому часі на півдні Італії, книжку видруковано в його відсутності. Антонович був незадоволений назвою «Бесіди», вважаючи за відповідніше слово «Виклади». По смерті Антоновича цей його нарис історії козаччини перевидав Василь Сімович в Чернівцях 1912 р. у «Бібліотеці для Молодежи», тим разом вже з іменем автора і під бажаним заголовком «Виклади про козацькі часи на Україні». Одночасно коломийський книгар Оренштайн випустив це видання як ч. 100—103 «Загальної Бібліотеки» під заголовком «Коротка історія Козаччини».

У своєму «Огляді української історіографії», Дмитро Дорошенко згадує тільки про два видання тієї праці Антоновича, при чому подає заголовок другого чернівецького видання «Виклади...», але місцем видання називає не Чернівці, а Коломию. В англійському виданні Історію-

графії Дорошенка подано вже справжню назву коломийського видання, але не згадано про друге чернівецьке.

Крім творів Костомарова й Антоновича в склад «Руської Історичної Бібліотеки» ввійшли теж праці Миколи Дашкевича (про Данила галицького), Ореста Левицького (про церковні відносини кінця XVI в.), Івана Новицького (про селянство). Перевидано теж цілий ряд творів, опублікованих уже в 90-тих роках минулого століття: розвідку Якова Шульгина про Коліївщину; працю Олександра Ефименка про турбаївську катастрофу; статті Михайла Владимирського-Буданова про селянське землеволодіння; розвідку Дмитра Багалія про магдебурське право на Лівобережжі; працю Івана Линниченка про суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV ст. та інші. Таким чином «Руська Історична Бібліотека» знайомила галицьких дослідників із найновішими досягненнями придніпрянської історіографії.

Але не для однієї тільки Галичини було знаменне це видання. «Руська Історична Бібліотека» стала першим свого роду курсом історії України, що появився в новочасній літературній українській мові взагалі, хоч друкувався він, правда, ще т. зв. етимологічним правописом.

Найвизначніші галицькі історики 19 століття вживали у своїх працях чужих мов, або ж писали далекою від літературної мови книжною сумішню, т. зв. язичієм. Денис Зубрицький друкував ранні свої твори німецькою і польською мовами, а пізніше намагався писати російською мовою. Антін Петрушевич писав мішаною мовою, яку він уважав за «праруську». Ізидор Шараневич, професор Львівського університету, викладав польською мовою і велику частину своїх творів друкував польською або німецькою мовами. Згадаю хоч би його «Rys wewnętrznych stosunków w Galicyi wschodniej» або «Die Hupatics Chronik als Quellen — Beitrag zur Österreichischen Geschichte». Інші його праці, в тому числі монографія «Історія галицко-володимирской Русі от найдавніших времен» писані мовою, сильно просякнутою язичієм. Обидві визначніші праці історії Церкви, що появилися в Галичині, були писані чужими мовами. Маю на думці Гарасевича «Annales Ecclesiae Ruthenae», що появилася латинською мовою 1863 р. — 27 років після смерті автора, бо за його життя праця була відкинута цензурою, і Пелеша «Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom» німецькою мовою, перший том якої вийшов 1878 р., а другий два роки пізніше.

Не краща була ситуація на схід від Збруча. З придніпрянських авторів єдиними до того часу історичними творами, писаними українською мовою, була перша глава «Історія України од найдавніших часів» Куліша, друкована в «Основах», і його наукові розвідки про Руїну та перший період козацтва, поміщені у львівській «Меті» та «Правді», а з популярних історичних видань — Куліша: «Хмельниччина» і «Виговщина», друковані в «Основах», та згадані вже популярні книжечки з історії України Івана Нечуя-Левицького.

Тому не дивно, що під час нарад Олександра Барвінського в Києві 1885 р. насувалися перекладачам деякі сумніви щодо самого перекладу наукових історичних творів і навіть щодо придатності української

мови до наукових видань. Адже приходилося творити українську наукову мову, виробляти історичну термінологію, треба було усталити, якої ж вживати назви для означення нашого народу, і тут, знову ж таки за порадою Володимира Антоновича прийнято прикметник «українсько-руський» в протиставленні до «великорусского» та іменник «Україна-Русь» в противагу до «Московщини». В цьому аспекті «Руська Історична Бібліотека» мала переломове значення для всієї української історіографії.

Врешті треба підкреслити ще один момент всеукраїнського значення, що зв'язаний з виданням того курсу історії України у формі монографії.

Видаючи «Руську Історичну Бібліотеку», Антонович і Барвінський поклали початок тій тісній співпраці галицьких і наддніпрянських вчених в галузі історичної науки, що стала такою характерною рисою для пізнішої української історіографії. Зв'язок підтримувано різними способами. Деякий час роллю зв'язкового між Львовом і Києвом виконував Альойзій Тележинський, поляк-хлопоман 1860-их рр., колишній товариш Антоновича, що у 80-их рр. займав посаду при галицьких залізницях і часто в службових справах їздив до Києва. Поновлювано й особисті зв'язки. В лютому 1888 р. Олександр Барвінський вдруге їздив до Києва і тоді Антонович передав йому 100 карбованців на видання «Руської Історичної Бібліотеки». У січні 1891 р. Антонович, їдучи на Захід, зупинився у Львові і зустрічався там з Олександром Барвінським, до якого писав опісля листи з Праги і з Відня.

Крім Володимира Антоновича у виданні «Руської Історичної Бібліотеки» співпрацювали з наддніпрянців Олександр Кониський, Василь Вовк-Карачевський, Павло Житецький, Михайло Комаров. З галичан Олександрові Барвінському допомагали о. Микола Михалевич, що переклав з польської мови історичний нарис о. Стефана Качали, та о. Осип Барвінський, що переклав працю Шараневича. Всі вони своїми зусиллями і працею брали участь у творенні тієї будівлі, що завершилася історичним актом 22 січня 1919 р.

На закінчення хай вільно мені буде відмітити ще дві події, нерозлучно зв'язані з іменем Володимира Антоновича, події, що стали незвичайно важливі для дальшого розвитку української історіографії.

Насамперед слід підкреслити ту велику роллю, що відіграв Антонович у реорганізації Товариства ім. Шевченка в Наукове Товариство на початку 90-их рр. минулого століття. Врешті треба пригадати той незвичайно щасливий вибір, яким Антонович немов би завершив свою діяльність для української історичної науки в Галичині, а разом з тим зробив величезну послугу для всієї української історіографії. Адже ж завдяки Володимирові Антоновичеві новостворену катедру історії в Львівському університеті зайняв один з найбільших велетнів українського духа, що йому на ім'я Михайло Грушевський!